

Білокінь Сергій (Київ)

УДК 94(477)35.072.6:351/354(47+57)''1917/1941''

СЕКСОТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В СРСР (1917–1941 рр.)

У статті автор аналізує таку малодосліджену соціальну групу, як таємні співробітники ГПУ–НКВД–КГБ («сексоти»).

Ключові слова: сексоти, державне управління, допоміжні мережі.

Зіставляючи матеріали архівно-слідчих справ з наявними мемуарами та іншими історичними джерелами, можемо зробити несподіваний і доволі прикрий висновок, що функцію державного управління виконували ледве не всі державні структури й соціальні групи. У дослідженні про масовий терор як засіб державного управління ідеться про контроль за прикріпленим до певних місць проживання населенням, яке здійснювали «керівники будинків» («управдомы»), що навіть бували присутні під час арештів. Для виховання нового покоління будівників комунізму призначалась армія учительства. Аналогічну роль мали виконувати об'єднані у творчу спілку письменники. В окремому параграфі, спеціально присвяченому «допоміжним мережам», іде мова про газетярів: «Говорячи про владну вертикаль, не можна обминути таких допоміжних мереж, як армія сількорів¹. Загалом питання треба розглядати ширше — страшну функцію виконували всі большевицькі газетярі. 18 вересня 1926 року С. Єфремов переписав з «Пролетарської правди» скаргу: «До газетного робітника, — це особливо почуватися в провінції, — ставляться коли не зовсім з презирством, то принаймні неприязно. Його бояться. Від його ховаються. Його уникають»². Але ще цікавіший єфремовський коментар до газетного прикладу (якісь «відповідальні робітники» газетяра назвали «ментом»): «Мент» — це совітський газетяр, а на «блатному» тюремному жаргоні — шпиг, доглядач... Оце образ радянської преси. Але разом і образ радянського існування взагалі добре ілюструє ця тюремна фраза. Хороший цей газетяр, якого бояться, як шпики. Та хороші ж і ці «законодавці», що блатним жаргоном ілюструють своє тюремне становище»³. Все ж таки у містах існували безпосередні, дійовіші важелі влади. На селі однією з гілок влади були сількори»⁴. Крім відкритих прибічників тоталітарного режиму, лойяльних до неї громадян певну категорію населення складали її таємні співробітники («сексоти»).

Мемуарист дав три портрети совєцьких сексотів — свого гімназійного приятеля, згодом попа-розстригу Юрія Крестьянполя, якого згадував і під час слідства, інженера-лісовика Коваленка і колишнього міністра україн-

ського уряду Матвієвського⁵. Докладно переповідаючи їхні історії, Костянтин Штепа використав їх як матеріал для аналізу самої комуністичної системи, самого інституту секретних співробітників. «[...] вся наша система сверху донизу покоится на сексотах», — писав він (1959)⁶.

Перебувши перестройку, уже за умов незалежної Росії, яскравий дисидент Єфим Еткінд, не маючи змоги піднятися до системного аналізу явища за джерелами, оголосив, що «ГБ внедряла по сексоту в каждую коммунальную квартиру, студенческую группу, административную ячейку, социальную клетку, — а ведь таких единиц миллионы»⁷. Ґрунтуючись, правдоподібно, на окремих емпіричних фактах, його узагальнення лишалось звичайною совєцькою «припискою» і віддзеркалювало, умовно кажучи, чийсь параноїдальні настрої. Вони могли бути голубою мрією чекістів, але важко припустити, щоб із цієї фази відомчих мрій перейшли у справдешню реальність.

Фронтальний перегляд архівно-слідчих справ показує, що в СРСР сексотство було так само поширеним явищем, як радянське учительство, радянські журналісти тощо. Розсекречені справи колишнього НКВД–КГБ містять відомості про конкретних осіб. У серпні 1956 року у колгоспі ім. Дімітрова Решетилівського району) сторожував Іван Антонович Доля (нар. 1888, м. Решетилівка). У 1944–46 роках він сидів у Кустоловській с/г ИТК Полтавської обл., де відбував свій перший строк майбутній Св. Патріарх Володимир Романюк. Оперуповноважений («кум») доручив Долі доносити йому на Патріаршого посправника Євгена Борисовича Матвєєва⁸. У цій справі Доля виступав на суді як свідок, і 1956 року розповів чекістові молодшої генерації: «Помню, что нас, свидетелей-заключенных было семь человек, все эти заключенные были тоже осведомителями»⁹. Особисті справи большевицьких сексотів зберігались за їхнім місцем проживання, а коли вони кудись переїздили, справи пересилали слідом за ними¹⁰. Особова справа лінійного агента ОДТО ГПУ ст. Коростень «Юза» Федора Степановича Рока-Раковського (нар. у грудні 1894) як на кол. співробітника органів ВЧК зберігалось в архіві відділу «А» МГБ УРСР під архівним № 51929¹¹.

Вербування людини часто-густо перепліталось із її арештом. Бойового офіцера, капітана Константина Константиновича Нечаєва (нар. 1893) арештували 1927 року. «[...] руководствуясь оперативными соображениями и учитывая, что Нечаев Константин имеет обширные круги знакомства среди бывших людей (!) и белого офицерства, настроенного враждебно против Советской власти, он КООГПУ был завербован и из-под стражи освобожден»¹². Виходить, заарештовували його «без задньої думки». Але коли його узяли знову 28 грудня 1929 року, у постанові було зазначено: «За весь период связи с КООГПУ Нечаев всячески уклонялся от выполнения даваемых ему поручений, в то же время проводил к/р работу»¹³. Постановою

Окремої наради при Колегії ГПУ УСРР від 22 лютого 1930 року йому було визначено три роки концтабору.

Інколи, щоб бажану людину завербувати, її попередньо заарештовували. Чекіст стилізував те, що говорив йому на допиті 10 травня 1938 року помічник начальника відділу державної зйомки та картографії НКВД УРСР Олександр Якович Балаба (нар. у серпні 1904), у такий спосіб: «Да, через несколько дней после моего освобождения из-под ареста в Сватовском райотделении ГПУ в 1922 году я был вызван [...] в служебный кабинет [райуполномоченного ГПУ] Петренко, где я был завербован для секретной работы в качестве осведомителя»¹⁴. І двома днями раніше, себто 8 травня 1938 року датується те, що говорила на допиті сестра Балабіна Варвара Яківна: «Брат, когда я несколько позже с ним встретилась, рассказал мне, что его арест явился предлогом к вербовке его для работы в качестве секретного осведомителя»¹⁵.

Якщо «контора» арештовувала «слюдами» своїх власних співробітників, і багатьох із них потім винищувала, природно, що архівно-слідчі справи зберігають настрої її недовіри й до секретних співробітників, так само, як і недовіри «сексотів» до них, інакше кажучи, до влади. Наприклад, проти Нового року, 31 грудня 1939 року заступник начальника I відділку III відділу N підписав довідку щодо справи-формуляру № 1298 на археолога Сергія Петровича Вельміна: «Вельмин С.П., продолжительное время являясь секретным сотрудником Киевского оперсектора ОГПУ, зная о пребывании эмиссаров организации на Украине, не сообщал об этом органы ОГПУ, а умышленно дезинформировал наши органы.

«В 1933 г., будучи вторично завербован, на агентурной работе себя не проявил и заподозрен в неискренности, а поэтому в 1936 году из состава сети исключен как заведомый двойник.

«Вельмин С.П. представляет из себя хитрого и пронырливого человека, умеющего создать о себе выгодное впечатление. [...] Вельмин С.П. имеет близкие связи с к.-р. элементом, работающим в УЖДС»¹⁶.

У серпні 1928 року співробітник Київського окружного відділу ГПУ Рахміль (Еміль) Моїсейович Правдін (1899, м. Ржищів Київ. губ. — 1938)¹⁷ завербував сина пастора київської євангеліко-лютеранської громади Вальтера Кенігсфельда (нар. 1899, Київ)¹⁸. Мабуть, чекісти заходилися при цьому розробляти німецьке консульство. Консулом був тоді Вернер Стефані (1882 — не раніше 1943)¹⁹. На Новий 1922 чи 1923 рік до нього прийшло близько 70 гостей. Очевидно, у Кенігсфельда проблеми з Чекою почалися з арешту, проведеного внаслідок того, що Вальтер там побував. Завдання, які Кенігсфельдові давали, він виконував кепсько, запевняючи чекістів, що «совершенно не способен к той роли, которую мне пришлось бы выполнять»²⁰. Все-таки 1937 року з нього вимучили якісь відомості про університетського

викладача німецької мови Фромгольда Майєра (1879–1937), невдовзі розстріляного²¹. Коли Вальтера Кенігсфельда покликали ще раз у жовтні 1930 року, співробітничати з чекістами він і зовсім відмовився²².

Інколи вибуття із секотів не коментувалось. У постанові помічника прокурора у слідчих справах УССР Диковського від 3 лютого 1936 зазначено, що справу музейниці Аделаїди Артюхової не можна передати до суду з оперативних міркувань — «свид.[етель] Гайденко в прошлом секретный сотрудник»²³. Тому, керуючись постановою ЦИК та СНК СРСР від 10 липня 1934 року, її справу треба було направити на розгляд Окремої наради при НКВД СРСР.

Накопичення ворожих настроїв між носіями влади і тими самими секотами, на яких вона спиралась, не могло не призвести зрештою до створення конфліктних настроїв і ситуацій. Якщо в'язні набували знання про систему («Концлагерь — это оголенный большевизм под микроскопом»), глибоко розчаровувалась у ній і розглядувана соціальна група. Навпаки, засадничо аморальних людей якісь матеріальні блага мали влаштовувати. Але так чи інакше, формувалось ще одне джерело деградації комуністичного суспільства.

Хтось ішов у секоти, сподіваючись, що його самого ця чаша мине. Справді, 11 вересня 1937 року було ув'язнено вихованця Павловського юнкерського училища Александра Александровича Корнілова (нар. 1896, Спб.), але як дефект слідства відзначалося, що до жовтня 1938 року «Корнилов не был допрошен как секретный сотрудник органов НКВД»²⁴.

У першу чергу чекісти вербували осіб із найгіршими об'єктивками — дворян, дітей репресованих, ченців, священників. Саме до таких людей чекісти мали підвищений інтерес, вважаючи, певно, що саме такі особи найлегше викликали в людей довіру.

Агентом ГПУ був благочинний Сквирського району о. Олександр Караванський. 11 березня 1957 року заступник начальника Управління КГБ при РМ УРСР по Київській обл. підполковник Клименко писав своєму колезі з Ярославля: «Согласно сообщению УАО УКГБ при СМ УССР по Киевской области установлено, что Караванский в прошлом состоял в агентурной сети и имел кличку «Карпов». 19.IX — 1951 года при N 7 / I — 11660 личное дело на Караванского Александра Федотовича, 1895 года рождения, уроженца м. Сквиры (Киева) было направлено в Отдел «А» УМГБ Ярославской области, по его новому месту жительства»²⁵.

У протоколі допиту ієромонаха Гамаліїла (Русальова, нар. 1877) зазначено: «Приехал я в Киев искать Алексея Шишкина, священника-профессора, что мне было поручено еще в октябре м-це 1929 г. п/п ОГПУ г. Ростова н/Д, в котором я работал секретным сотрудником»²⁶. У квітні 1944 року підполковник прикордонних військ НКВД «привлек к секретному сотруд-

ничеству» священника о. Федора Гайденка, що мешкав тоді в с. Василеві Заставнянського р-ну Чернівецької обл.²⁷.

Особливо зацікавлені були чекісти в добре поінформованих людях. 14 грудня 1937 року було ув'язнено вчителя 98 школи м. Києва Григорія Прокоповича Григор'єва (нар. 21 серпня 1898 р.). 19–28 грудня він працював над текстом зізнань: «Я состоял агентом в Украинском Управлении РК [рабоче-крестьянской] милиции (работал по сбору материалов о вредителях на Киевской кинофабрике. [...]) Своей первоочередной задачей я ставлю беспощадное разоблачение всех моих недавних друзей и сообщников. Не сомневаюсь, что смогу обратить внимание НКВД еще на целый ряд врагов народа, находящихся пока что на свободе. Я имею достаточно данных для того, чтобы сделать это с успехом»²⁸. Дата 19–28 грудня свідчить про те, що викривальний запал виявився у шкільного вчителя не миттєвою хвилиною, а, правдоподібно, був наслідком більш як тижневих зусиль фахівців своєї справи.

Ще більший інтерес викликали у них менш чи більш визначні особи. Про діяча КПЗУ, редактора газети «Наша земля» Адріана Гошовського (нар. 13 червня 1898, с. Високо-Вежені Туркського пов.) начальник 3 відділу УГБ УНКВД ПО Новосибірської обл. старший лейтенант ГБ Іванов 12 грудня 1940 року писав: «Гошовский является нашим агентом с декабря 1932 года. В 1936–37 гг. прорабатывал поляков-шпионов Петровских и др., которые впоследствии были репрессированы. В 1939 году как агент расконспирировался перед своими знакомыми по месту работы, Кузбассуголь. В связи с этим Гошовскому было предложено перейти на работу в другое учреждение. В настоящее время Гошовский прорабатывает ряд лиц, занимающихся антисоветской деятельностью и подозрительных по шпионажу, материалы дает ценные»²⁹. Зайве говорити, що «цінність» з давньої чекістської точки зору сексотських матеріалів в історичній ретроспективі може бути така сама, більша або менша, або ніяка.

Відомості на цю тему містяться не лише у діловодстві НКВД, а й у мемуарах. Перебуваючи на еміграції, удова драматурга Миколи Куліша Антоніна розповідала: прозаїк Іван Дніпровський, напившись п'яний, зізнався Кулішеві, що «приставлений до нього як сексот, але клявся, що ніколи в світі не продасть свого ще з дитинства найкращого друга»³⁰.

Функції сексотів були очевидні. Один із них, васильківський вчитель (1931–1933) Андрій Степанович Зіневич (нар. 1891, с. Кошелівка Пулинського р-ну Київської обл.) був допитаний як свідок 15 травня 1935 року і живописав свою діяльність як звичайну рутину: «В 1930 г. в августе месяце Полонское Р/о ГПУ мне предложило стать секретным сотрудником ГПУ. [...] Все задания, которые давали мне органы ГПУ, я выполнял, по силе возможности. Посещал указанные явки. Писал характеристики на б. пет-

люровцев и б/белых»³¹. Те саме знаходимо у справі відповідального секретаря українського відділу ОЗЕТ Ісаака Абрамовича Гутермана (нар. 1896, м. Могильниця, Польща), арештованого 22 серпня 1938 року. У протоколі його допиту від 25 січня 1939 року читаємо: «Не помню точно месяца в 1928 году, будучи я (sic) секретным сотрудником ГПУ под псевдонимом «Барбюс», я был вызван на консперативную (sic) квартиру Начальником особого отдела Шумовым, где в то время находился в присутствии [начальника Полтавского окротдела ГПУ] Бржезовский, который ставил мне вопросы о задачах моей работы по борьбе с троцкистами»³².

Роль секотів у системі визначалась серією підзаконних актів, один з яких викликав появу «совсекретной» довідки, яку 21 червня 1940 року затвердив начальник слідчої частини капітан ГБ Ламекін: «Проходящие по следственному делу № 93421 Залкинд Марк Ильич и Лозовик Анатолий Григорьевич, согласно справки 1-го Спецотдела НКВД УССР, являются агентами 2 Отдела НКВД УССР, поэтому допрошены быть не могут»³³.

Селянин с. Пінчуги Васильківського повіту Влас Кіндратович Линник (нар. 10 лютого 1889) закінчив Глухівський учительський інститут і Миколаївське військове училище за першим розрядом. Був офіцером царської армії. З квітня 1909 співробітничав з жандармським управлінням під псевдом «Неизвестный»³⁴. З 1917 член партії українських есерів. Член Ради Всеукраїнської ради військових депутатів. 8 серпня 1917 року мандатна комісія затвердила його членом Української Центральної ради³⁵. «Из материалов этого дела видно, что Линник Влас Кондратьевич с 1925 по 1931 год негласно сотрудничал с органами ГПУ под фамилией «Кондратенко»³⁶. Постановою трійки при КОУ НКВД від 5 квітня 1938 року 26 селян Київської області були розстріляні. В ухвалі Київського обласного суду 23 квітня 1958 року було зазначено: «Основанием к осуждению всех арестованных по данному делу лиц послужили их личные показания о том, что они были участниками антисоветской организации, созданной Линником Власом Кондратьевичем. Линник Влас Кондратьевич по делу допрошен не был»³⁷.

Ті, хто йшов на цю слизьку стежу, не завжди здогадувались, що час від часу органи своїх секотів чистять так само, як і самі себе. Скажімо, Катерині Михайлівні Бородчак (Хам) у протокол допиту 11 серпня 1937 року вписали, що вона, будучи таємним співробітником НКВД, «представляла ложные донесения о готовящихся террористических актах»³⁸, і за це їй довелося **відповісти**.

Завідувач базою Київського холодильника Єфим Борисович (Беркович) Кравець (нар. 17 вересня 1889, м. Хабне Київ. губ.), попри брак освіти («образование низшее общее»), мав яскраве меншовицьке минуле. За «меншовицьку контрреволюційну діяльність» його арештовували у 1918, 1920, 1922 роках. Про всяк випадок він пішов у секоти. Але коли його знову

узяли, 16 серпня 1937 року у постанові про висунення звинувачення йому було записано: «являясь секретным сотрудником, сознательно дезинформировал, давая ложные сведения, чем пытался завести органы УГБ НКВД в заблуждение»³⁹. Одержавши на ОСО при НКВД СРСР вісім років тюремного ув'язнення, Кравець уже набирался сил їх перебути, але 4 листопада 1937 року в Красноярському краю його розстріляли. Правдоподібно, вигадавши нову справу й провівши новий «суд».

Одесит Іполит Єфимович Лерман (нар. 1885) служив (1906–18) присяжним повіреним і паралельно (1906–09) був членом міського комітету партії есерів. Викладав у Московському інституті господарників. Його арештовували у 1922 та 1938 роках. Між відсидками, 1929 року він дав зобов'язання, але від роботи ухилився. Його розстріляли⁴⁰.

Сергей Сергеевич Мерінг (нар. 1897, Київ) був доцентом Київських курсів іноземних мов. 11 листопада 1937 року датується такий текст: «С 1931 г. я дал подписку о сотрудничестве с органами НКВД, обязался вскрывать и сообщать о всех контрреволюционных действиях известных мне лиц. — Вопрос: Что Вы конкретно дали как секретный сотрудник НКВД? — Ответ: Ничего»⁴¹. 23 листопада 1937 року Мерінга розстріляли. Тобто мало того, що знищили, — ще й замарали, як уміли й могли.

Фахівцем своєї справи був Сергей Николаевич Михайлов (нар. 1906, Тифліс). У 1914–19 роках він служив у контррозвідувальних органах царської армії, Центральної Ради, гетьмана. 14 жовтня 1937 року його заарештували. «Будучи осведомителем Киевского облуправления ГПУ, от работы уклонялся и дезинформировал органы ГПУ, а также проводил контрреволюционную пропаганду и возводил клевету на Конституцию СССР»⁴². Його розстріляли за ухвалою трійки при КОУ НКВД УСРР від 5 листопада 1937 року.

На жаль, дослідження сексотів як соціальної групи ускладнюється не лише з огляду на звичайну цензуру, а й на цензуру внутрішню, авторську. Раз-у-раз трапляються імена, називати які не хочеться навіть тоді, коли співробітники КГБ–СБУ відповідні справи вже розсекретили.

В статье автор анализирует такую малоисследуемую социальную группу, как секретные сотрудники ГПУ–НКВД–КГБ («сексоты»).

Ключевые слова: *сексоты, государственное управление, вспомогательные сети.*

In the article the author deals with the specific social group of “secret employees” at GPU–NKVD–KGB (“seksot”).

Key words: *“seksot”, public policy, additional networks.*

¹ Шалдїй Д. Легальні донощики НКВД: Про роль «робселькорів» в СРСР // *Визвольний шлях*. — 1951. — № 2. — С. 16–18; Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. — С. 364–368.

² Єфремов С. Щоденники. — К.: Рада, 1997. — С. 400–401.

³ Там само. — С. 401.

⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. — С. 211–212.

⁵ Мабуть, ідеться про Михайла Федоровича Матвієвського, з 31 серпня 1918 року прирахованого до міністерства юстиції (*Державний вісник*. — 1918. — 26 вересня. — № 52. — С. 3. Шп. 2, пор.: 3 жовтня. — № 54. — С. 4. Шп. 4). У грудні його було призначено на члена ради міністра внутрішніх справ (Нова рада. — 1918. — 26 грудня. — № 242. — С. 3. Шп. 3). У Кам'янці в липні 1919 року він — директор департаменту МВС (Христюк Павло. *Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.* — Відень, 1922. — Том IV. — С. 148).

⁶ Штеппа К.Ф. Ежовщина // *Новый журнал*. — Кн. LVIII. — Нью-Йорк, 1959. — С. 176.

⁷ Эткінд Ефим. «Госстрах» в літературі // *Госбезопасность и литература на опыте России и Германии (СССР и ГДР)*. — М.: Рудомино, 1994. — С. 19.

⁸ 1995 року Є.Б. Матвеев приїхав до старого товариша, і я був присутній при їхній зустрічі. Див.: 3 розповіді у *Патріарших покоях // Україна: Наука і культура*. — Вип. 30. — 1999. — С. 344–348.

⁹ ГА СБУ. — № 18402 — Арк. 391. Раніше справа зберігалась в архіві обласного управління Івано-Франківської обл.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 43178 ФП / кор. 914. — Арк. 320–321.

¹¹ Там само. — № 47507 ФП / кор. 833. — Арк. 87–90.

¹² Там само. — № 58909 ФП / кор. 1500. — Арк. 8.

¹³ Там само. — Арк. 10.

¹⁴ Там само. — № 30310 ФП / кор. 149. — Арк. 23.

¹⁵ Там само. — Арк. 26.

¹⁶ Там само. — № 64454 ФП / кор. 1799. — Т. 3. — Арк. 95. Докладніше про С.П. Вельміна див.: Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. — К., 2006. — С. 184–185.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 63023 ФП / кор. 1718. — Том 9. — Арк. 88, 91, 96 зв.

¹⁸ Сам пастор Річард Кенігсфельд помер у 1932–33 році.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 46283 ФП / кор. 780. — Арк. 92.

²⁰ Там само. — № 47548 ФП / кор. 835. — Арк. 11 зв.

²¹ Там само. — № 62089 ФП / кор. 1650. — Том 2. — Арк. 29, 31.

²² Там само. — № 47548 ФП / кор. 835. — Арк. 11 зв.

²³ Там само. — № 64684 ФП / кор. 1818. — Том 1. — Арк. 70. Олександр Юрійович Гайдєнко був сином священика, членом УКП, завідував відділом соціалістичного будівництва і був вченим секретарем в Історичному музеї (1933–34).

²⁴ Там само. — № 31137 ФП / кор. 180. — Том 2. — Арк. 94.

²⁵ Там само. — № 43178 ФП / кор. 914. — Арк. 320–321.

- ²⁶ Там само. — № 66923 ФП. — Том 1. — Арк. 152.
- ²⁷ Там само. — № 71617 ФП / кор. 2069. — Арк. 202–203.
- ²⁸ Там само. — № 46283 ФП / кор. 780. — Арк. 23.
- ²⁹ Там само. — № 38833 ФП / кор. 428. — Арк. 162.
- ³⁰ Куліш Антоніна. Спогади про Миколу Куліша // Куліш Микола. Твори. — Нью-Йорк: УВАН, 1955. — С. 410–411.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 17987 ФП / кор. 113. — Арк. 11, 13.
- ³² Там само. — № 58571 ФП / кор. 1481. — Арк. 50–51.
- ³³ Там само. — № 36653 ФП / кор. 333. — Том 1. — Арк. 144.
- ³⁴ Там само. — № 49866 ФП / кор. 972. — Арк. 210–239.
- ³⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 216.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 49866 ФП / кор. 972. — Арк. 475.
- ³⁷ Там само. — Арк. 496.
- ³⁸ Там само. — № 49711 ФП / кор. 958. — Арк. 88–89.
- ³⁹ Там само. — № 58623 ФП / кор. 1483. — Арк. 7.
- ⁴⁰ Дело № П-27513 // Воля. — М., 1994. — № 2–3. — С. 63–68.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 40216 ФП / кор. 479. — Арк. 25.
- ⁴² Там само. — № 49866 ФП / кор. 972. — Арк. 466.